

‘Deze hertaling van Max Havelaar ademt volledig de geest van het oorspronkelijke boek. Zo zou Multatuli hebben geschreven als hij nu had geleefd.’

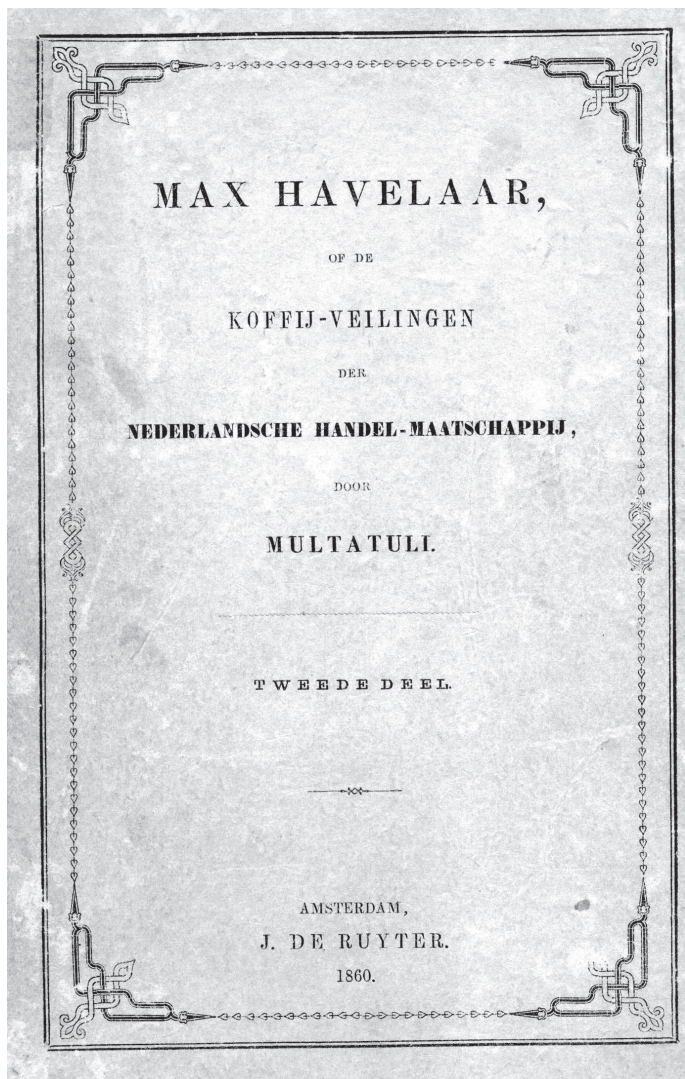
Dik van der Meulen, auteur van de biografie *Multatuli, leven en werken van Eduard Douwes Dekker* (2002),
winnaar van de AKO-literatuurprijs 2003

‘Met deze hertaling is de belangrijkste en meest klassieke roman uit de Nederlandse literatuur toegankelijker gemaakt voor een breed publiek. Nu kan in 2010 werkelijk niemand meer ontkomen aan het vieren van het 150-jarig bestaan van de Max Havelaar!’

Jos van Waterschoot, conservator Multatuli Museum
1987–2009

‘Zelfs de meest brave leerling haakte in de originele versie af bij de vele overpeinzingen van Max Havelaar en de uitweidingen van die rare Droogstoppel. Maar deze hertaalde Max Havelaar is een eigentijdse, grappige, spannende en lekker leesbare roman – ook voor scholieren.’

Bernadette van Hoorn, docent Nederlands
Sint Vituscollege Bussum

Omslag van de eerste druk van *Max Havelaar*, mei 1860.
Het boek verscheen in twee banden.

MAX HAVELAAR

OF DE KOFFIEVEILINGEN
VAN DE NEDERLANDSE HANDELMAATSCHAPPIJ

door

MULTATULI

hertaald en bewerkt door

Gijsbert van Es

Max Havelaar is in 2010 verschenen bij NRC Boeken. Deze editie is hertaald en bewerkt door Gijsbert van Es, gebruikmakend van de door Multatuli herziene editie uit 1875, die hij in 1881 heeft gewijzigd en aangevuld. (De passage op pagina 237/238, de vragen van Frits aan dominee Wawelaar, stamt uit de editie van 1860.)

Eerste druk 2010
Twaalfde druk 2016

© Gijsbert van Es 2013

Alle rechten voorbehouden
Eindredactie Mirthe Berentsen en Nico Klein
Ontwerp omslag en binnenwerk Sander Pinkse Boekproductie

NUR 301
ISBN 978 90 468 1356 0

www.nrc.nl
www.nrcboeken.nl
www.nieuwamsterdam.nl/gijsbertvanes

BIJ DEZE HERTALING EN BEWERKING

Multatuli's roman *Max Havelaar* (1860) is het allerbeste literaire werk dat ooit in de Nederlandse taal is geschreven. Allerbeste? Waarom zou *Max Havelaar* beter zijn dan *Sara Burgerhart* (1782) of *Turks fruit* (1969)? Elk tijdvak brengt immers z'n eigen literaire hoogtepunten voort, als spiegel van de tijd waarin ze zijn geschreven.

Toch valt er veel voor te zeggen *Max Havelaar* apart op een voetstuk te plaatsen. In ieder geval hebben 1500 schrijvers van Nederland, verenigd in de deftige Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, dat in het jaar 2002 gedaan. Bij een enquête haalde Multatuli's *Max Havelaar* de allereerste plaats, vóór *Van den Vos Reynaerde* (13e eeuw) op nummer twee en Reve's *De Avonden* (1947) op plek drie. Veelbetekenend is bovendien dat in de Canon van Nederlandse geschiedenis, die voorschrijft wat kinderen op school aan 'vaderlands' historische kennis moeten meekrijgen, slechts één roman staat: *Max Havelaar, of de koffij-veilingen van de Nederlandsche Handel-Maatschappij*.

Het boek dat de lezer hier in handen heeft, is een hertaling en bewerking van de oorspronkelijke *Max Havelaar*, die ik heb gemaakt met een vast omljnde doelgroep voor ogen: leerlingen in de hoogste klassen van havo en vwo, die 'lezen voor hun lijst', als onderdeel van hun school- en eindexamen. Breder bezien hoop ik dat dit boek nu in han-

den komt van iedereen die *Max Havelaar* kent als literair monument maar zelf nooit de tijd heeft genomen, of het geduld heeft opgebracht, het uit te lezen.

De eerste druk van deze bewerkte editie verscheen begin 2010, ter gelegenheid van de honderdvijftigste verjaardag van *Max Havelaar*. Sindsdien heb ik regelmatig contact gehad met leerlingen en leraren Nederlands, die mijn her-taling niet alleen hebben gelezen maar ook actief ermee aan de slag zijn gegaan. Heel wat lesuren Nederlands zijn aan deze editie gewijd, inclusief proefwerken en werkstukken. Er zijn vergelijkingen gemaakt met Multatuli's oorspronkelijke tekst, er zijn discussies gevoerd over de actuele waarde van deze klassieker. Weinig boeken uit de Nederlandse literatuurgeschiedenis hebben de afgelopen jaren zo veel aandacht gekregen als juist deze anderhalve eeuw oude roman.

'JA, IK ZAL GELEZEN WORDEN'

De schrijver Eduard Douwes Dekker (1820–1887), pseudoniem: Multatuli, is een vat vol tegenstrijdigheden, een man van dubbele bodems. 'Het is geen roman, 't is een aanklacht!', schreef hij zelf, toen hij in 1860 complimenten kreeg voor zijn 'mooie boek'. Zeker, hij wás een groot schrijver en natuurlijk is *Max Havelaar* een roman. Maar wee degene die 'Dek' (een van zijn koosnamen) betitelde als een mooischrijver. Met zijn kunstenaarschap wilde hij hogere doelen dienen – opkomen voor onderdrukten, politieke invloed uitoefenen, wereldverbeteraar zijn, en ja, dat ook: rijk worden.

'Ja, ik zal gelezen worden', roept Multatuli in het vlam-mende slot van *Max Havelaar*. Het doel heiligt de midde-len – de literaire taal is een middel om het doel te bereiken, géén doel op zichzelf.

Deze opvatting heeft mij de moed gegeven Multatuli's

meesterwerk in modern Nederlands te herschrijven en te bewerken. Hoewel, ik moet eerlijk zijn: vooraf besepte ik helemaal niet dat ik me schuldig zou maken aan heiligschennis door *Max Havelaar* in een nieuwe jas te steken. Dat heb ik geweten... Schrijvers van naam en faam hebben me verketterd. Ik had met mijn kleine vingertjes van dit grootse kunstwerk moeten afblijven! En als het dan zo nodig gemoderniseerd moest worden, dan had een literaire zwaargewicht dit moeten doen – en niet zomaar een journalist, zoals ik.

Multatuli-kenner prof. Hans van den Bergh (1932–2011) noemde ‘mijn Max’ een versie ‘voor kleuters’, en: ‘net zo erg als de Nachtwacht op een koektrommel’. Ik had de roman iets korter gemaakt (overigens vooral door de lange reeks voetnoten weg te laten die Multatuli in een latere editie aan zijn boek had toegevoegd), ik had zelfs aan een enkel gedicht in de roman zitten morrelen en ik had woorden veranderd in zinnen die weliswaar wat ouderwets klonken maar die wel begrijpelijk waren en een mooi ‘Multatuli-aans’ ritme hadden. Van Multatuli’s formulering ‘Goed, goed, alles goed’, bijvoorbeeld, had ik ‘Goed, goed, allemaal goed’ gemaakt – bah!

Tot op zekere hoogte kan ik de kritiek wel begrijpen. Er zijn mensen die de oorspronkelijke *Max Havelaar* zo ongeveer uit hun hoofd kunnen voordragen. In hun oren krast en kraakt het moderne Nederlands dat ik ervan heb gemaakt.

Het zou een interessant (profiel-)werkstuk kunnen opleveren de recensies over mijn bewerking te analyseren en de argumenten vóór en tegen te ordenen. Hierbij mag een speciale editie van het *Nieuw Letterkundig Magazijn*, verschenen in mei 2010, niet ontbreken. Maar liefst vijf deskundigen vellen hierin een oordeel over mijn hertaling: twee negatief, twee positief en één neutraal. Vergeef me dat

ik hier een instemmend citaat laat volgen, van dr. Anne-marie Kets, een van de grote Multatuli-kenners onder de academische Neerlandici: 'Dankzij Van Es' pioniersarbeid komen minder ervaren lezers nu ook in aanraking met het onbetwiste hoogtepunt in de Nederlandse geschiedenis en literatuur.'

EEN TRADITIE IN CONTROVERSES

Het past overigens helemaal in de traditie van *Max Havelaar* dat er controverse heerst rondom dit boek. Al bij z'n verschijning in 1860 brak die uit. Multatuli had zijn manuscript in handen gegeven van de toen zeer invloedrijke schrijver Jacob van Lennep (1802–1868). Die zorgde ervoor dat het boek in enigszins gekuiste vorm verscheen. (Diverse namen en plaatsnamen had hij verdoezeld om het realiteitsgehalte van de roman terug te dringen.) Hij had er een dure uitgave van laten maken en verhinderd dat er een goedkope editie zou komen. Van Lennep vreesde oproer wanneer *Max Havelaar* tot de armere lagen van de samenleving zou doordringen.

Multatuli reageerde eerst apetrots dat zijn boek in druk was verschenen, maar al spoedig werd hem duidelijk dat het met de verkoopcijfers zo'n vaart niet zou lopen. Toen eiste hij alsnog een goedkope 'volkseditie'. Die kwam er pas zo'n vijftien jaar later. Multatuli bleek namelijk schriftelijk afstand te hebben gedaan van zijn auteursrecht. Pas na veel getouwtrek kon hij weer beschikken over zijn eigen manuscript.

Met een beetje fantasie valt hier een parallel te trekken met de controverse rondom mijn moderne *Havelaar*-editie. Was in 1860 de prijs van het boek een barrière voor brede verspreiding, anderhalve eeuw later is het de verouderde taal die verhindert dat 'gewone mensen' (scholieren) kennismaken van dit meesterwerk.

De prijs verlagen? Nee!, riep de elite van 1860.

De drempel van de taal verlagen? Nee, klonk het – even elitair – in 2010 en de jaren daarna.

Alle critici dank ik hartelijk. Ook hun afkeurende besprekingen hebben er vast toe bijgedragen dat deze hertaling de weg naar een breed publiek heeft gevonden. Deze lezers bied ik, tot slot, nog een handreiking. Op www.gijsbertvanes.nl/maxhavelaar heb ik een reeks hyperlinks verzameld naar achtergronden bij het boek.

Gijsbert van Es

> Op www.multatuli-museum.nl: achtergronden over Multatuli en *Max Havelaar*, met name handig voor scholieren en studenten.

MULTATULI EN MAX HAVELAAR

Zijn schrijversnaam zegt het al: Multatuli, Latijn voor: ik heb veel gedragen.

Eduard Douwes Dekker (1820–1887) was niet zomaar een schrijver. *Max Havelaar*, zijn eerste boek, was meteen een meesterwerk. Maar vooral was het een wanhoopskreet. ‘Het is geen roman, ’t is een aanklacht!’, schreeuwde hij uit in de winter van 1860. Een aanklacht tegen wie of wat?

Straks antwoord, eerst dit. Eduard Douwes Dekker was de zoon van een Amsterdamse kapitein. Het schip van zijn vader bracht hem in 1839 in Nederlands-Indië (nu Indonesië). Hij maakte er carrière: van eenvoudig ambtenaar tot assistent-resident (hoogste bestuurder) in het district Lebak op het eiland Java.

In Nederland, het ‘moederland’, heerste grote tevredenheid over het bezit van deze verre kolonie. Via een staatsbedrijf, de Nederlandse Handelmaatschappij, stroomden tropische producten als koffie en specerijen Nederland binnen. De handel bloeide, de schatkisten van kooplieden en de Staat stroomden vol.

De arme Indische boeren deelden niet mee in deze enorme winsten. Ze zuchtten onder het Cultuurstelsel: een systeem waarbij zij als belasting een deel van hun oogst moesten afstaan aan de Nederlanders, zonder hiervoor een cent betaald te krijgen. Nederlandse ambtenaren en de re-

gerende Indische vorstenfamilies daarentegen kregen wel een aandeel in de winst: de zogeheten cultuurprocenten.

De bevolking van Nederlands-Indië was knecht van twee meesters. Men moest gehoorzamen aan de Nederlandse ambtenaren en aan de eigen adellijke heersers. Eduard Douwes Dekker was tussen januari en april 1856 de hoogste Nederlander in Lebak. Het was een arme streek, met weinig oogst en dus weinig opbrengst voor Nederland en weinig inkomsten voor de Nederlandse ambtenaren en Indische vorsten. De Adipati (regent) van Lebak wist niettemin goed voor zichzelf te zorgen. Hij liet arme boeren voor hem werken zonder hen te betalen. Het heette: herendiensten — maar het was een vorm van slavernij. En dat niet alleen. Hij liet buffels stelen en slachten: de trek-dieren die de boeren op hun akkers gebruikten.

Eduard Douwes Dekker probeerde een einde te maken aan dit uitbuiten en afpersen van de bevolking. Maar zijn ambtelijke bazen steunden hem niet. Noch de resident van de provincie Bantam (waarvan Lebak een deel was), noch de gouverneur-generaal van Nederlands-Indië wilde optreden tegen de illegale praktijken van de vorst die naast Douwes Dekker regeerde.

Ambtenaar Douwes Dekker nam ontslag uit overheidsdienst. Hij keerde terug naar Nederland, waar hij lid van de Tweede Kamer probeerde te worden. Vanuit die positie hoopte hij 'het arme volk van Indië' te kunnen helpen. Dit plan mislukte. Ruim twee jaar lang leefde hij zonder vaste inkomsten. Zijn vrouw Tine en hun kinderen Edu en Nonni kon hij niet onderhouden; zij kregen geld via een zus van Tine die met een rijke man was getrouwd.

Dan volgen enkele heftige weken in het najaar van 1859. Tine bezoekt Eduard, die op een zolderkamertje van een hotel in Brussel bivakkeert. Ze vertelt dat ze echtscheiding moet aanvragen; zo niet, dan zal ze de steun van haar

familie verliezen. Als uiting van wanhoop begint Douwes Dekker aan het schrijven van een boek dat hij binnen een maand voltooit. Moet een *bestseller* de oplossing brengen voor alle financiële nood? Het is niet Douwes Dekkers eerste gedachte. Hij wil vooral eerherstel, een hoge functie in Nederlands-Indië, schadevergoeding. Met een woedend boek hoopt hij de publieke opinie aan zijn kant te krijgen en zijn doel te bereiken.

In mei 1860 verschijnt het boek dat geen roman wil zijn en toch uitgroeit tot een literair kunstwerk van onschatbare historische waarde.

WIE IS WIE?

Max Havelaar, assistent-resident in Lebak, district van de provincie Bantam (West-Java). Eduard Douwes Dekker vervulde deze functie tussen januari en april 1856. Multatuli ('Ik heb veel gedragen'), de schrijversnaam van Douwes Dekker, gaf zijn romanfiguur Max Havelaar een sterk autobiografisch karakter.

Tine, echtgenote van Max Havelaar, moeder van Max jr.; gemodelleerd naar Douwes Dekkers vrouw, Everdine Huberte barones van Wijnbergen.

Batavus Droogstoppel, Amsterdamse koopman, 'makelaar in koffie, Lauriergracht N° 37'; getrouwd, zoon Frits, dochter Marie.

Sjaalman, spotnaam voor Havelaar, verzonnen door Droogstoppel. Het 'pak van Sjaalman', met zo'n tweehonderd artikelen, vormt de basis van de verhalen over Havelaar in Nederlands-Indië.

Ernest Stern, de schrijver van de verhalen uit Nederlands-Indië, zoon van een zakenrelatie van Droogstoppel in Hamburg, stagiair op Droogstoppels makelaarskantoor.

De Adipati, (Maleis voor) de regent van Lebak, die in het boek bij zijn echte naam wordt genoemd: de adellijke heerser Karta Nata Negara, regent tussen 1837 en 1865.

Slijmering, resident van de provincie Bantam, waarvan Lebak een district is. Eduard Douwes Dekker had in 1856 een conflict met resident C.P. Brest van Kempen.

De gouverneur-generaal, de hoogste Nederlandse gezagsdrager in Nederlands-Indië. Ten tijde van Douwes Dekkers conflict was dit A.J. Duymaer van Twist.

Verbrugge, controleur, financieel toezichthouder en 'tweede man' naast Havelaar in Lebak. Echte naam: A.J. Langevelt van Hemert.

Duclari, commandant van het Nederlandse garnizoen in Rangkasbitung. Echte naam: P.A.A. Collard.

Vandamme, generaal, Nederlands bewindvoerder aan de westkust van Sumatra, met wie Havelaar (Douwes Dekker) een conflict heeft gehad. Echte naam: A.V. Michels.

Slotering, voormalig assistent-resident van Lebak, voorganger van Havelaar, van wie de weduwe nog op Havelaars erf woont. Echte naam: C.E.P. Carolus, die in november 1855 overleed.

Multatuli laat twee korte teksten voorafgaan aan zijn verhaal. De ene is een eerbetoon aan zijn vrouw Tine. Hij citeert uit een artikel dat hij had gelezen in een Belgische krant. De andere is een samenspraak tussen een rechter, een verdachte en een getuige. De schrijver wil ermee zeggen dat hij zichzelf ten onrechte veroordeeld voelt.

AAN DE
DIEPVEREERDE NAGEDACHTENIS VAN
EVERDINE HUBERTE BARONNESSE VAN WIJNBERGEN,
TROUWE ECHTGENOTE,
HELDHAFTIGE LIEFDEVOLLE MOEDER,
EDELE VROUW

Vaak heb ik gehoord hoe dichtersvrouwen werden beklaagd en ongetwijfeld is geen enkele kwaliteit er één te veel om deze moeilijke taak op waardige wijze te vervullen. De zeldzaamste combinatie van verdiensten is weinig meer dan strikt noodzakelijk en voldoet zelfs dan nog niet voor alledaags geluk. Altijd is de muze als derde aanwezig in uw vertrouwelijkste gesprekken. De dichter, hij is uw echtgenoot, u sluit hem in de armen, u verzorgt hem wanneer hij gekwetst door teleurstellingen van zijn werk bij u terugkeert. Of u ziet hem wegvliegen, zijn droombeeld achterna. Dit alles is normaal in het bestaan van een dichtersvrouw.

Zeker, maar ook is er het hoofdstuk van de beloningen, het uur van de lauwerkransen die hij in het zweet van zijn

genie heeft verdiend en die hij eerbiedig neerlegt aan de voeten van zijn wettig beminde vrouw, op de knieën van de Antigone die in deze wereld als gids dient voor deze 'dolende blinde'.

Want, vergis u niet: bijna alle kleinzonen van Homerus zijn min of meer blind op hun manier. Zij zien wat wij niet zien; hun blikken dringen hoger en dieper door dan de onze. Maar op hun alledaagse levenspad kunnen ze niet recht vooruit kijken. Ze zijn in staat over het kleinste kiezelsteentje te struikelen en hun neus te breken als ze zonder hulp hun weg moesten vervolgen door de valleien van proza waarin het leven zich afspeelt.

HENRY DE PÈNE

*Journalist**

* Op 10 oktober 1859 verschenen in de Belgische krant *Le Nord* (vertaald uit het Frans)

ONUITGEGEVEN TONEELSPEL

GERECHTSDIENAAR Mijnheer de rechter, daar is de man die Barbertye heeft vermoord.

RECHTER Die man moet hangen. Hoe heeft hij dat gedaan?

GERECHTSDIENAAR Hij heeft haar in kleine stukjes gesneden, en ingezouten.

RECHTER Daaraan heeft hij zeer verkeerd gedaan. Hij moet hangen.

LOTHARIO Rechter, ik heb Barbertye niet vermoord! Ik heb haar voedsel en kleding gegeven en ik heb haar verzorgd. Er zijn getuigen die kunnen verklaren dat ik een goed mens ben, en geen moordenaar.

RECHTER Man, jij moet hangen! Je maakt je misdaad erger door je verwaandheid. Het is ongepast dat iemand die ergens van is beschuldigd zichzelf een goed mens noemt.

LOTHARIO Maar rechter, er zijn getuigen die het zullen bevestigen. En omdat ik nu ben beschuldigd van moord ...

RECHTER Jij moet hangen! Jij hebt Barbertye stukgesneden, ingezouten, en je bent ingenomen met jezelf... drie ernstige delicten! Wie ben jij, vrouwtje?

VROUWTJE Ik ben Barbertye.

LOTHARIO Goddank! Rechter, u ziet dat ik haar niet heb vermoord!

RECHTER Hm, ja, zo! Maar je hebt haar ook niet ingezouten?

BARBERTJE Nee rechter, hij heeft me niet ingezouten. Integendeel, hij heeft veel goeds voor mij gedaan. Hij is een edel mens!

LOTHARIO U hoort het, rechter, ze zegt dat ik een goed mens ben.

RECHTER Hm, ... het derde punt blijft dus staan. Gerechtsdienaar, voer die man weg, hij moet hangen. Hij is schuldig aan verwaandheid.

Max Havelaar
of de Koffij Plantingen der Nederlandsche Handelmaatschappij.

Eerste Hoofdstuk

Ik ben makelaar in koffij, en woon op de Lauriergracht, N. 37. Het is mijne gewoonte, niet toman te schrijven of zulke dingen, en het heeft daer ook lang geduurd, voor ik er toe overging een paar tiem papier extra te bestellen, en het werk aantevangen, dat gij, mijn lezer, zoo even in de hand hebt genomen, omdat gij leze mocht als ge makelaar in koffij zitt, of als ge iets anders zitt. Niet alleen dat ik nooit iets schreef wat naar een toman geleek, maar ik houd er zelfs niet van, iets dergelijks te lezen, omdat ik een man van zaken ben. Sedert jaren bring ik mij af, aan toe zulke dingen dienen, en ik sta verbaasd over de onbepaaldheit, hoe mede een dichter of toman vertellen te wil, of de trouw daarbij gehouden, dat nooit gebeurd is, en meestal niet gebeurd zijn kan. Als ik in mijn vak - ik ben makelaar in koffij, en woon

Het begin van hoofdstuk 1 van *Max Havelaar*
in het handschrift van Multatuli.

EERSTE HOOFDSTUK

*Amsterdam, omstreeks 1860. Batavus Droogstoppel,
een handelaar in koffie, kondigt aan een boek te
schrijven. Droogstoppel moppert en klaagt. Hij zegt
van de waarheid en niets dan de waarheid te houden.
Daarover raakt hij niet uitgepraat.*

Ik ben makelaar in koffie, en woon op de Lauriergracht, N° 37. Het is niet mijn gewoonte romans te schrijven, of zulke dingen, en het heeft dan ook lang geduurd voordat ik ertoe overging extra papier te bestellen, en te beginnen met het werk dat u, lieve lezer, zojuist ter hand hebt genomen, en dat u moet lezen als u makelaar in koffie bent, of als u wat anders bent. Niet alleen schreef ik nooit iets wat leek op een roman, maar ik houd er zelfs niet van iets dergelijks te lezen, omdat ik een zakenman ben. Al jaren vraag ik mij af waar zulke dingen goed voor zijn, en ik ben verbaasd over de onbeschaamdheid waarmee een dichter of romanverteller u iets op de mouw durft te spelden, dat nooit is gebeurd, en meestal niet kan gebeuren. Als ik in mijn vak — ik ben makelaar in koffie, en woon op de Lauriergracht, N° 37 — aan een principaal (een principaal is iemand die koffie verkoopt) een opdracht gaf waarin maar een klein gedeelte van de onwaarheden voorkwam die in gedichten en romans de hoofdzaak vormen, dan zou hij onmiddellijk Busselinck & Waterman nemen. Dat zijn ook makelaars in koffie, maar hun adres hoeft u niet te weten. Ik zorg er dus wel voor dat

ik geen romans schrijf, of andere valse verhalen vertel. Ik ben 43 jaar, ik bezoek sinds twintig jaar de beurs, en kan dus voor de dag komen als iemand die ervaring heeft. Ik heb al heel wat bedrijven zien omvallen! En gewoonlijk, wanneer ik de oorzaken naging, zag ik dat de meeste ondernemers in hun jeugd op het verkeerde pad waren geraakt.

De leugens beginnen al in de verhalen die volwassenen aan kinderen vertellen. Het nieuwe zusje komt uit een boerenkool. Alle Hollanders zijn dapper en edelmoedig. De Romeinen waren blij dat de Batavieren hen lieten leven. De eb, in 1672 geloof ik, duurde wat langer dan gewoonlijk, expres om Nederland te beschermen. Leugens! Nederland is Nederland gebleven omdat onze ouders goed op hun zaken pasten, en omdat ze het ware geloof aanhingen. Dat is de kern van de zaak!

En steeds komen er weer leugens bij. Een meisje is een engel. Wie dat beweert, heeft nooit een zus gehad. Liefde is een zaligheid. Men vlucht met iets of iemand naar het einde van de aarde. De aarde heeft geen einde, en die liefde is ook gekheid. Niemand kan zeggen dat ik niet goed samenleef met mijn vrouw; zij is een dochter van Last & Co, makelaars in koffie. Niemand kan iets op ons huwelijk aanmerken. Zij heeft een sjaal van 92 gulden, en van zo'n malle liefde die helemaal aan het einde van de aarde wil wonen, is tussen ons nooit sprake geweest. Toen we getrouwd zijn, hebben wij een tochtje naar Den Haag gemaakt. Zij heeft toen lappen stof gekocht, waarvan ik nog steeds overhemden draag. En verder heeft de liefde ons nooit de wereld ingejaagd.

Allemaal gekheid en leugens dus! Maar ik zeg: waarheid en gezond verstand! En daar blijf ik bij. Voor de Bijbel maak ik natuurlijk een uitzondering.

En zou mijn huwelijk nu minder gelukkig zijn dan dat van de mensen die zich door de liefde een vreselijke ziekte